

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

3-2023

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

A.Sharafiddinov

Farg'ona shahrini rivojlanish tarixidan (XIX asr oxiri – XX asr boshlari) 464

ADABIYOTSHUNOSLIK

N.M.Uluqov, N.Siddiqova

She'riy nutqda toponimlarning qo'llanishi va vazifalari..... 470

M.M.Rakhmatova

Amerika adabiyotida implikaturaning stilistik vositalar orqali ifodalanishi tahlili 475

Sh.B.Xo'jayeva

Alisher navoiyning "Nazm ul-javohir" asarida qofiya sathi va asar poetikasi o'rtasidagi bog'liqlik 479

R.R.Mamatov

Gerta Myuller asarlarining badiiy xususiyatlari 483

D.M.Uralova

Ulug'bek Hamdam hikoyalarida tasviriy ifoda va vositalarning o'rni 486

N.A.Saidova

K.Iyuisning "Narniya yilnomalari"da bolalar fentezi an'analari 489

K.U.Kubayev

Tarixiy haqiqat va badiiy talqin 493

U.Q.Muminova

"Mahbub ul-qulub" dagi turkiy so'zlarning hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabati 497

M.Q.Narziqulov

Hozirgi davr tojikzabon ijodkorlarning g'azal janrinirivojlanishidagi roli 502

M.Abdullayeva

Shoir Hayratiy "Sayohatnoma" sining lingvokulturologik tahlili va tadqiqi 512

N.Y.Xolmatova

Badiiy publisistikaning muhim xususiyatlari 515

Y.I.Nishanov

Masal (hikoya) janrining asli xususiyatlari 520

Sh.K.Xashimova

Temur Po'latov ijodi haqidagi ba'zi mulohazalar 523

Q.Sh.Kaxarov, S.Mustafoyeva

O'zbek va nemis tillarida sen/siz murojaat shakllari 527

B.I.Dexqonov

Binokorlik terminlarinig o'quv jarayonidagi kommunikativ omillari 531

N.A.Rasulova

Lingvistikada funksional tahlilni tavsiflash 535

M.A.Xusenov, Sh.A.Zoitova

Chet tili o'rganish jarayonida ko'p uchraydigag xatoliklar (koreys tili misolida) 540

G.Xonkeldiyeva

Rus tilida padej kategoriyasi tavsifi va undagi muammolar 543

X.Abdurahmonov

O'zbek tilshunosligi tarixida mavhum otlarning o'rganilishi va ularning ahamiyati 546

N.Y.Ortiqova

O'zbek tilida zidlanuvchi vositalar poetikasi 550

M.M.Abdulxayeva

Tilshunoslikda sinonimiyaning o'rganilishi va uning turlariga oid olimlarning qarashlari 556

N.T.Mutodov

O'zbek tiliga fors tilidan o'zlashgan so'zlar va grammatik kotegoriyalar 560

Q.Sh.Kaxarov, M.Y.Abdurazzakova

Shaxslararo muloqotda noverbal muloqotning ahamiyati 567

M.V.Nasridinov

Buyruq nutqiy aktining lingvopragmatik xususiyatlari 570

G.Yusupova

Nemis va o'zbek tillari turg'un birikmalarida genderning ifodalanishi 574

SHE'RIY NUTQDA TOPONIMLARNING QO'LLANISHI VA VAZIFALARI
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОПОНИМОВ В ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ И ИХ ФУНКЦИИ
APPLICATION AND FUNCTIONS OF TOPONYMS IN POETIC SPEECH

Uluqov Nosirjon Muhammadalievich¹, Siddiqova Naima²

¹Uluqov Nosirjon Muhammadalievich

– Namangan davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori.

²Siddiqova Naima

– Namangan davlat universiteti magistranti.

Annotatsiya

Maqolada joy nomlari – toponimlarning o'zbek she'riy nutqqa xos uslubiy, badiiy-estetik vazifalari hamda lingvopoetik vosita sifatida qo'llanish xususiyatlari dalillar asosida yoritilgan. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf she'riyati misolida toponimlar lisoniy asos bo'lgan badiiy-uslubiy vositalar va she'riy san'atlar leksik-semantik, uslubiy, lingvopoetik tahlil metodlari asosida tadqiq etilgan. Xoronim, polisonim, komonim, gidronim kabitoponimik birliklarning boshqa onomastik birliklar singari she'riy nutqda lingvopoetik, uslubiy vazifalar bajarishi dalillangan.

Аннотация

В статье на основе фактических данных анализируются стилистические, художественно-эстетические функции наименований мест – топонимов в узбекской поэтической речи, а также особенности использования их в качестве лингвопоэтического средства. На примере поэзии Эркина Вохидова, Абдуллы Орипова, Мухаммада Юсуфа на основе лексико-семантических, стилистических, лингвопоэтических методов анализа исследованы топонимы как лингвистическая основа художественного средства и поэтического искусства. Доказана лингвопоэтическая, стилистическая функция топонимических единств как и хоронимов, полисонимов, комонимов, гидронимов и других ономастических единств в поэтической речи.

Abstract

In the article, the stylistic, artistic and aesthetic functions of place names – toponyms specific to Uzbek poetic discourse, as well as the characteristics of their use as a linguopoetic tool, are highlighted on the basis of evidence. In the case of Erkin Vahidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf's poetry, toponyms are linguistically based artistic-methodical tools and poetic arts are researched on the basis of lexical-semantic, methodological, linguopoetic analysis methods. It is proved that toponymic units such as choronym, polysonym, commononym, hydronym perform linguopoetic and methodological functions in poetic speech like other onomastic units.

Kalit so'zlar: *onomastik birlik, toponim, xoronim, polisonim, komonim, gidronim, tarixiy toponim, lingvopoetika, lingvopoetik vosita, lingvokul'turologiya, allyuziv nom, allyuziv toponim, she'riy san'at, talmeh, tashxis, mubolag'a, o'xshatish.*

Ключевые слова: *ономастическое единица, топоним, хороним, полисоним, комоним, гидроним, исторический топоним, лингвопоэтика, лингвопоэтическое средство, лингвокультурология, аллюзивное название, аллюзивный топоним, поэтическое искусство, талмех, ташхис, гипербола, сравнение.*

Key words: *onomastic unit, toponym, horonim, polysonym, comonym, hydronym, historical toponym, linguopoetics, linguopoetic means, linguoculturology, allusive name, allusive toponym, poetic art, auxiliary word, diagnosis, hyperbole, analogy.*

KIRISH

Badiiy matnda tilning barcha imkoniyatlari namoyon bo'ladi. Badiiy matnda, xususan, she'riyatda onomastik birliklar badiiy-uslubiy vazifalarni bajaradi. Til va adabiyot bir-biriga shu qadar aloqadorki, tildagi har bir birlik badiiy asar tiliga ko'chganda, o'zining yuzlab, minglab qirralarini namoyon eta olish xususiyatiga ega. Til o'zining ekspressivlik xususiyatini badiiy asarlarda ifoda etadi.

She'riy nutqda qo'llangan har qanday til birligi muayyan lisoniy, badiiy-estetik vazifa bajaradi. Toponimlar ham badiiy, jumladan, she'riy nutqda sarlavha, she'riy san'at va uslubiy vositalar sifatida qo'llanib, o'ziga xos ekspressiv-emotsional, lingvopoetik vazifalarni bajaradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbek tilshunosligida onomastikaga doir tadqiqotlar doirasida D.Xudoyberganova, D.Andaniyozovalar badiiy nutqqa xos onomastik birliklar, xususan, pretsedent nomlar, poetonimlarning allyuziv matnda qo'llanishi, lingvopoetik tabiatini [1], Sh.Yoqubov Alisher Navoiy asarlari onomastikasini [2], B.Yo'ldoshev badiiy asar sarlavhalarining semantik va grammatik

ADABIYOTSHUNOSLIK

jihatlarni [3], B.O'rinboev, N.Oxunovlar badiiy matnlarda atoqli otlarning qo'llanishi, jumladan, antroponim va toponimlarning uslubiy, badiiy xususiyatlarini[4,5], A.Primov kosmonimlarning uslubiy qirralarini[7] o'rgangan.

N.Husanov o'zbek yozma yodgorliklaridagi antroponimlarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlarini [8], M.Mamajonov antroponimlarning diskurs relevanti sifatidagi uslubiy-funksional, semantik hamda kommunikativ xususiyatlarini [9], F.Rajabov Zahiriddin Muhammad Bobur asarlaridagi onomastik birliklarning leksik-semantik va lingvopoetik xususiyatlarini [10] monografik tadqiq etgan, biroq onomastik birliklar, xususan, toponimlarning she'riy san'atlar, badiiy-uslubiy, lingvopoetik vositalar hosil qilishdagi o'rni va vazifalari, lingvopoetik qirralari o'rganilmagan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Vatan, ona-yurt mavzusidagi ko'p faxriya, bag'ishlov she'rlariga toponimlar, shahar nomlari turli shakllarda sarlavha qilib olinadi. Jumladan, E.Vohidovning "O'zbekiston" (faxriya), "Samarqand", "Baxmal" (voqeyiy qissa); A.Oripovning "O'zbekiston", "Armaniston", "Qozog'iston", "Kavkaz", "Ozarbayjon"; Muhammad Yusufning "Toshkent", "Samarqand", "Mingtepa", "Andijonim", "Andijon", "Marg'ilon", "Shahrixon", "Farg'onajon", "Orol", "Marg'ilonda" kabi she'rlari buning yorqin dalilidir. Bunday sarlavhalar birinchidan, she'ning mavzusiga ishora qiladi, yorqin ifodalaydi, ikkinchidan, asarning faxriya yoki bag'ishlov ekanligini ko'rsatib turadi. Shuningdek, yurt, Vatan mavzusidagi ko'p she'rlarga tarixiy toponimlar – mamlakatimiz, shahar va qishloqlarimizning tarixiy nomlari sarlavha qilib qo'yiladi va madh etiladi. Muhammad Yusufning "Ona Turkiston", "Turkiston madhiyasi", "Mingtepa" she'rlari kabi. Bunday toponimlar bilan atalgan sarlavhalar yuqoridagi vazifalarga qo'shimcha tarzda tarixiy koloritni ifodalash va yuksak poetik uslubni yaratishga xizmat qilgan.

Toponimlar boshqa atoqli otlar kabi poetik undalma sifatida qo'llanib, nido (ar. – qichqiriq, chaqiriq, undov) san'ati – o'y-fikr, his-tuyg'u, kechinmalarni murojaat tarzida bayon etilishiga lisoniy asos bo'ladi. E.Vohidov, A.Oripov, M.Yusufning she'rlarida mamlakatimiz, vatanimiz nomi – O'zbekiston xoronimi murojaat birligi sifatida qo'llanib, nido san'atini hosil qilishda lingvopoetik vosita bo'lgan[9].

*Yurtim, senga she'r bitdim bu kun,
Qiyosingni topmadim aslo.
Shoirilar bor – o'z yurtin atagan butun
Olam aro atagan tanho.
Ular she'ri uchdi ko'p yiroq,
Qanotida kumush diyori.
Bir o'lka bor dunyoda biroq
Bitilmagan dostonidir bori.
Faqat ojiz qalamim manim,
O'zbekiston – vatanim manim!*

(A.Oripov. O'zbekiston)

Mazkur she'rlarda lirik qahramon ona yurtiga o'zining eng yaqin, eng suyuqli kishisiga so'zlagani kabi egalik shaklida O'zbekistonim deb murojaat qilishi she'rda samimiyatni yuzaga keltirishda, vatanga bo'lgan chuqur muhabbat tuyg'ularini ifodalashda lingvopoetik vosita bo'lib kelgan:

*... Hali olis edi sen kutgan najot.
Erk deb atalgan tabarruk shamga
Intilding bir umr parvona bo'lib.
Parvonadek kuyib o'rtangan jonim – **O'zbekistonim.***

(E.Vohidov. O'zbekiston)

A.Oripov shaharlar madhi, ta'rif-u tavsifiga bag'ishlangan she'rlariga shahar nomlarini "Termizim", "Toshkentim", "Toshkentim, Toshkentim..." tarzida I shaxs egalik shaklida sarlavha qilib qo'yilishida [10] ham yuqoridagi uslubiy holat kuzatiladi. Mazkur she'rlarda toponimlarning tarixiy variantlari ham keltirilgan va shaharlar turli sifatlashlar bilan tavsiflagan.

Masalan,

*Istiqloq shavqida jo'shgan **Toshkentim,**
Yurtboshim nazari tushgan **Toshkentim.***

*Tongda salom bilan balqadi quyosh,
Unga peshvoz chiqar avval ko'hna **Shosh.***

(A.Oripov. "Toshkentim")

Muhammad Yusuf lirik murojaat shaklida bitilgan "Ona Turkiston" she'rining barcha bandlarida yurt nomi "*Ona Turkiston, senga ne bo'ldi*" so'roq gapi tarkibida poetik undalma vazifasida qo'llanib, adibning yurtning tarixiga doir savollarini ta'kidli ifodalash vazifasini bajargan:

*Ey yori aziz, ey bahri quyosh,
Jigargo'shangman joningga jondosh.
Quvonganingdan qildingmi ko'z yosh,
Ona Turkiston, senga ne bo'ldi.*

(M.Yusuf. "Ona Turkiston")

Mazkur she'rlarda aynan nido san'atining go'zal namunalari kuzatiladi.

Atoqli otlar – onomastik birliklarga mansub toponimlar lingvokul turologiya nuqtai nazaridan allyuziv nomning bir turi – allyuziv toponim hisoblanadi. Allyuziv toponimlar – allyuziv matnlarda allyuziya ko'rsatkichi sifatida muayyan ijtimoiy-tarixiy faktga ishora qiluvchi, til egalariga yaxshi tanish bo'lgan lisoniy, ya'ni onomastik birlik [11].

Allyuziv toponimlar she'riy nutqda faol qo'llanadi, til jamoasiga tanish bo'lgan mamlakat, shahar, qishloq kabi joy nomlarini ifodalaydi, ularga ishora qiladi va ular haqidagi muayyan ma'lumotlarni yodga soladi, ifodalaydi. Masalan,

*Marg'ilon, Marg'ilon, vodiy marjoni,
Payg'ambar bog'cham deb siylagan shahar.[12:70].*

Muhammad Yusuf she'riyatida ko'p o'rinlarda yurt, Vatan nomi – allyuziv toponimlar turli qofiyadosh so'zlar bilan sifatlangan, tavsiflangan, ya'ni ohangdoshlik, musiqiylik, jozibadorlik va o'ynoqlikka ham xizmat qilgan. Masalan, shoirning "O'zbekiston" faxriyasida 8 o'rinda, ya'ni har bir band yakunida *O'zbekiston* xoronimi takror undov ohangida *bahor qo'msab qaytgan ayvon, bolajon, yoz dasturxon, bo'yoq Surxon, yigitchalar kezar – sulton, o'zing makon, moviy bo'ston, O, otamdan qolgan qo'rg'on* yoyiq epitetlari bilan tavsiflanish barobarida, ular tarkibidagi oxirgi *ayvon, dasturxon, Surxon, sulton, makon, bo'ston* so'zlariga qofiyadosh qo'llangan. Bu, albatta, shoirning yuksak mahorati mahsulidir.

Shoir "Turkiston madhiyasi" she'rida ko'hna yurtimizni "*Oltin beshik, olmos shamshir – tig' Turkiston*", "*Mag'rur chinor, yashil bayroq – tug' Turkiston*" kabi o'zgacha sifatlashlar bilan tavsiflab murojaat qiladi, turkiy ellarni tarixdagidek qadimiy Turkiston atrofida birlashmoqqa chorlaydi:

*Sig'ib kelgan qo'rg'oningga sig', **Turkiston,**
Tarqab ketgan bolalaring yig', **Turkiston.**
Oltin beshik, olmos shamshir – tig' **Turkiston,**
Dunyo bo'lib dunyolarga chiq, **Turkiston!...***

(M.Yusuf. "Turkiston madhiyasi")

She'rda 12 marta murojaat ma'nosida qo'llangan takror-takror Turkiston geonimi mavzuga ishora qilish, yurtga murojaatni, o'z navbatida, murojaatni ta'kidli ifodalash bilan poetik emotsionalik kasb etgan.

Ba'zan ayrim toponim va uning turlari talmeh, o'xshatish, tashxis va mubolag'a san'atlari uchun asos bo'ladi. Masalan, E.Vohidov she'riyatida Yer sharidagi eng baland tog' sistemasini ifodalovchi *Himolay* (sanskritcha himalaya – qorlar makoni) oronimi [13:332] o'xshatish etoloni – yuksaklik ifodasi sifatida qo'llangan:

*So'yla, inson,
So'yla qadding
Ko'tarib baland.
Yuksaklikda sening qadring
Himolay monand.*

(E.Vohidov. Ruhlar isyoni)

ADABIYOTSHUNOSLIK

A.Oripov she'riyatida Pomir oronimi o'xshatish va mubolag'a san'atlari uchun lisoniy asos bo'lgan:

**Pomirday yuksaklikdan tegramga boqsam agar
Ko'zimga ko'ringaydir Vatanim, ona xalqim.**

(A.Oripov. Qarshi qo'shig'i)

Bu misralarda Pomir oronimi O'rta Osiyodagi ulkan va baland tog' nomi sifatida o'xshatish etaloni sifatida shoirning yurtning yuksakligi, ulug'ligi haqidagi poetik talqinlarini bo'rttirilgan tarzda ifodalashga xizmat qilgan. Xuddi shu poetonim shoirning aynan shu she'rida boshqa bir o'rinda mubolag'a san'atiga lingvopoetik asos bo'lgan:

Lekin sen borsan, xalqim, ko'kragim Pomircha bor.

(A.Oripov. Qarshi qo'shig'i)

O'zbek she'riyatida tinimsiz ko'z yosh to'kayotgan oshiqning ikki ko'zini, shuningdek, yorning ikki o'rim sochini *Sayhun* va *Jayhun* daryolariga o'xshatish an'anaga aylangan. Bunda mazkur poetonimlar ham yashirin o'xshatish, ham mubolag'a san'ati yuzaga kelishida lingvopoetik vosita bo'lgan[9:85-86]. Masalan,

**Nigorim chashmi ikkidur: biri yag'mo, biri jodu,
Bu jodudan ikki ko'zim
Biri *Sayhun*, biri *Jayhun*.**

(E.Vohidov. Dutorim tori ikkidir...)

Toponimlar she'riy nutqda ko'proq talmeh san'ati uchun lisoniy asos bo'ladi:

**Ikki buyuk shoir, ikki musofir –
Navoiy *Hirotda*, *Qobulda Bobur*.**

(M.Yusuf. Ajab dunyo)

**Kim *Qashqarni* qildi makon,
Kim *Enasoy* tomonda,
Jaloliddin – *Kurdistonda*,
Boburing – *Hindistonda*.
Bu qanday yuz qarolig', deb
Yotarlar zimistonda,
Tarqab ketgan to'qson olti
Urug'imsan, Vatanim...**

(M.Yusuf. Vatanim)

Bu talmehning go'zal namunalarida Muhammad Yusuf toponimlar vositasida o'zbek xalqining buyuk shoiru allomalari, sarkarda-yu mard o'g'lonlari, milliy qahramonlarining qabri o'zga yurtida musofirlikda qolganligiga, tarixiy voqelikka, haqiqatga ishora qiladi va fikrini, she'riy g'oyani obrazlik, ta'sirchan ifodalashga erishadi.

XULOSA

Tahlillardan ko'rinadiki, toponimik birliklar ham boshqa onomastik birliklar singari she'riy nutqda bag'ishlov, faxriya she'rlarda sarlavha, tashxis, o'xshatish (tashbeh), talmeh singari she'riy san'atlariga, poetik murojaatni ifodalovchi nido uslubiy vositasiga asos bo'lish bilan lingvopoetik, uslubiy vazifalarni bajaradi, poetik fikrni lo'nda, obrazli, badiiy, ta'sirchan, ifodalashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ёкубов Ш. Юсуф атамасининг баъзи бир услубий хусусиятлари // Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент, 1992. – №4. – Б.97-98; Навоий асарлари ономастикасидан // Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент, 1994. – №6. – Б.91-92; А.Навоий асарларида Қорун номининг услубий қўлланиши // Жой номлари – халқ тили ва маданиятининг нодир мероси. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Навоий, 1998. – Б.25-26.
2. Йўлдошев Б. Бадий асар сарлавҳаларининг семантик ва грамматик хусусиятлари ҳақида (Абдулла Қаҳҳор ва Саид Аҳмад асарлари асосида) // Ўзбек тилшунослиги масалалари. Мақолалар тўплами. – Самарқанд, 2001. – Б.17-23.
3. Ўринбоев Б. Бадий матнда жой номлари ва уларнинг типологик таҳлили // Бадий таржима ва ўзбек адабларнинг халқаро алоқалари. – Самарқанд, 1996. – Б.48-51. Эназаров Т.Ж. Бадий асарларда жой номлари // Сборник научных трудов. ТПГУ, 1996. – С.3-5.
4. Охунов Н. Бадий асарларда жой номлари // СМ., 1984. – №5. – Б.31-33.
5. Примов А. Огаҳий шеърларидаги Ой космонимининг услубий қирралари // Огаҳий олами. – Урганч, 2005, 2-китоб. – Б.64-66.

6. Хусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдномаларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари: Филол. фанлари доктори... дис. автореф. – Тошкент, 1996. – 66 б.
7. Мамажонов М.Ю. Антропонимлар дискурс релеванти сифатида: Филол. фан. бўйича фал. док. (PhD) ... дис. автореф. – Фарғона, 2020. – 60 б.
8. Rajabov F. Zahiriddin Muhammad Bobur asarlaridagi onomastik birliklarning leksik-semantik va lingvopoetik xususiyatlari: Filol. fan. bo'yicha fal. dok. (PhD) ... dis. – Qarshi, 2023. – 156 b.
9. Худойберганова Д., Анданиязова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – Б. 115.
10. Абдулла Орипов . Шоир юраги. – Тошкент: Маънавият, 2003. – 112 б.
11. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – Б. 19-20.
12. Юсуф, Муҳаммад, Улугимсан, Ватаним. – Тошкент: O'zbekiston, 2012. – 208 б.
13. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 11-ж. – Б. 332.